

EBÜ'L-FAZL EL-HUZÂÎ VE "İHTİYÂRÂTÜ MİN KIRAÂTİ EBÎ HANÎFE" RİSALESİ

Necattin HANAY*

Öz

Bu çalışma, hicri 4. asırda yaşamış kıraat âlimi Ebü'l-Fazl el-Huzâî'ye (ö.408/1017) ait *İhtiyârâtü min kıraâti Ebî Hanîfe* başlıklı risalesini ve bu esere dair bir takım değerlendirmeler sunmaktadır. Biyografi türü ve kıraat ilmine dair eserlerin büyük bir çoğunluğunda değinilen risale, Elmalı ve Diyarbakır Kütüphanelerindeki yazma nüshaları esas alınarak ortaya konulmakta ve bunun öncesinde müellif el-Huzâî'nin hayatı ve eserlerine dair bilgiler aktarılmaktadır. Yazıldığı dönem ve sonrasında bir takım spekülasyonlara sebep olduğu anlaşılan Ebü Hanîfe'nin kıraat antolojisi, İmam-ı Azam'ın kıraat tercihlerine dair belli bir veriyi önümüze koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ebü'l-Fazl el-Huzâî, Ebü Hanîfe, Kıraat, Hemedânî, Hüzeli.

أبو الفضل الخزاعي ورسالته: إختيارات من قراءات أبي حنيفة رحمه الله

المخلص

هذه الدراسة تحتوي رسالة "إختيارات من قراءات أبي حنيفة رحمة الله عليه" لأبي الفضل الخذاعي وهو إمام المقرئ عاش في العصر الرابع للهجري وتقدم بعض التعليقات في هذا الموضوع. وهذه الرسالة التي أشيرت إليها في معظم كتب التراجم وكتب علم القراءات، تم تحقيقها على أساس نسختها المخطوطتين: أحدهما موجودة ومسجلة في مكتبة ألمالي والأخري في مكتبة ديار بكر، وفي بداية هذا البحث توجد بعض المعلومات حول حياة المؤلف أبي الفضل الخذاعي ومؤلفاته. وهذه الرسالة التي تبدو أنها أدت إلى بعض المناقشات في فترة تأليفها وبعدها، تقدم لنا بعض المعلومات حول ترجيحات أبي حنيفة في القراءات.

. الكلمات المفتاحية: أبو الفضل الخزاعي، أبو حنيفة، القراء، الهمداني، الهذلي

* Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, necattinhanay@outlook.com.tr.

GİRİŞ

Ebû Hanîfe (ö. 150/767) İslam düşüncesinin teşekkül etme sürecinde etkin bir rol üstlenmiş âlimlerden biridir. Gerek görüşlerinin gerek bu görüşlerini çağlara taşıyan talebelerinin sesi asırlara ve kıtalara uzanmıştır. Kendinden sonraki ilmi mirasa katkı ve yön vermesini göstermesi bakımından İmam-ı Şâfiî'nin (ö. 204/820) "*İnsanlar fıkhıta Ebû Hanîfe'nin iyâlidir.*"¹ sözü de bunun veciz bir ifadesidir. Kıraat ilmi bakımından mümbit bir coğrafya olan Kûfe'de yetişmesi, onun pek çok kıraat farklılığını bir arada görmesine vesile olsa da Ebû Hanîfe'nin bir kıraat imamı olmadığı ve kıraat ilmini İmam Âsım'dan (ö. 127/745) aldığı kaydedilmektedir.² Ancak buna rağmen Ebû Hanîfe'den Âsım kıraati dışında farklı kıraatlerin nakledildiği; Hüzeli (ö. 465/1073), Muvaffak el-Mekkî (ö. 568/1172) ve Bezzâî (ö. 827/1424) gibi âlimlerin Ebû Hanîfe'ye ait kıraat tercihlerini eserlerinde zikrettikleri görülmektedir. Örneğin Hüzeli, Ebû Hanîfe'nin Âsım dâhil Abdurrahman b. Ebî Leylâ (ö. 83/702) ve A'meş (ö. 148/765) gibi âlimlerden de kıraat aldığını kaydetmekte ve ona ait rivayetlere eserinde yer vermektedir.³

Ebû Hanîfe'nin kıraat farklılıklarını zikreden kaynaklardan biri de Ebû'l-Fazl el-Huzâî'ye (ö. 408/1017) ait elimizdeki antolojisidir. Fakat Huzâî'nin mezkûr seçkinde ve diğer bazı eserlerde kayıtlara geçen kıraat farklılıklarının Ebû Hanîfe'yle ilişkisi noktasına bakıldığında farklı yaklaşımların olduğu görülecektir. Bunların şu şekilde ifade edilmesi mümkündür:

1. Ebû Hanîfe'ye ait olduğu söylenen kıraatler mevzudur ve onun adına uydurulmuştur. Özellikle Huzâî'nin tasnif ettiği Ebû Hanîfe kıraatleri kendi dönemi ve sonrasında büyük tepkilere neden olmuş; Dârekutnî (ö. 385/995) ve dönemin bazı âlimleri bu kitabın aslının olmadığını ve uydurma olduğunu belirtmeleri neticesinde Huzâî'nin Bağdat ve civarını terk etmek zorunda kaldığı kaynaklarda belirtilmiştir.⁴ Mezkûr kıraat farklılıklarının senedinin ve musannifinin Dârekutnî gibi bir âlimin cerhine maruz kalması, yine Ebû Hanîfe'nin kıraatinin Âsım kıraati olduğu kabulü ve aynı zamanda rivayetlerde yer alan bazı kıraatlerin Ebû Hanîfe'nin düşünce sis-

¹ Zehebî, Şemsuddin, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Hüseyin el-Esed, Müessesetü'r-Risâle, 11. bs. Beyrut 1996, VI, 403.

² Kevserî, Muhammed Zâhid, *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fi tercümeti Ebî Hanîfete mine'l-ekâzîb*, el-Mektebetü'l-Ezheriye, Kahire 1990, s. 59.

³ Hüzeli, Ebû'l-Kâsım Yûsuf b. Ali el-Biskrî, *el-Kâmil fi'l-kirâât ve'l-erbe'ine'z-zâidete aleyhâ*, thk. Cemal b. es-Seyyid b. Rifâî eş-Şâyib, Müessesetü Semâ, 1. bs. 2007, s. 292. Ebû Hanîfe'nin hicrî 80 yılında doğduğu dikkate alındığında İbn Ebî Leylâ'dan (ö. 83/702) arz yoluyla kıraat alması zor gözükmektedir. Muhtemelen kıraatte mahir olan İbn Ebî Leylâ'nın oğlu İsâ ya da kardeşi Muhammed vasıtasıyla mezkûr âlimin kıraatine vasıl olmuştur.

⁴ Bağdâdî, Hatîb, *Tarihü medîneti's-selâm*, thk. Beşâr Avvâd, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. bs. Beyrut 2001, II, 542.

temiyle bağdaştırılamaması bunların mevzu olduğu yargısının en önemli gerekçeleridir. Bu sebeptendir ki kıraat ilmine dair eserlerde mevzu kıraatler "hiçbir aslı olmadığı halde uydurma bir senedle birilerine nispet edilerek nakledilen kıraatler" diye tanımlanmakta ve bunların en meşhur örneklerini Ebû'l-Fazl el-Huzâî'nin Ebû Hanîfe'ye nisbet ederek bir araya getirdiği belirtilen kıraatlerin oluşturduğu ifade edilmektedir.⁵ En bariz örnek olarak da Fâtır suresinin 28. ayetinin, "Allah'ın âlimlerden korktuğu" anlamını yansıtan "innemâ yahşallahü min 'ibâdihi'l-'ulemâe" şeklindeki okuyuşu verilmektedir. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) de böyle bir kıraatten Ebû Hanîfe'yi tebrie etmekte ve mevzu kıraati bu rivayetle örneklendirmektedir.⁶ Kaynaklardaki tenkitler de çoğunlukla bu örnek üzerinden sürdürülmektedir.⁷

Yine bu çerçevede Ebû Hanîfe'ye farklı bir kıraat isnat etmenin doğru olmadığını belirten Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952) de onun kıraatinin Ebû Abdîrrahman es-Sülemî (ö. 73/692) ve Zir b. Hubeş (ö. 82/701) vasıtasıyla Hz. Ali ve Abdullah b. Mesud'dan gelen Âsım kıraati olduğunu belirtmekte ve bu kıraati tevatürün zirvesi olarak nitelemektedir. Ebû Hanîfe'ye nispet edilen Âsım rivayeti dışındaki kıraatlerin bazı tefsir ve menâkib kaynaklarında tevcihinin yapıma çabalarını ise esefle karşılamaktadır.⁸

2. Ebû Hanîfe'ye ait olduğu ifade edilen kıraatler aslında ona ait olmayıp kendisine nispet edilmiş diğer bazı kurrânın kıraatleridir. Konuyla ilgili ifadelere bakıldığında böyle bir düşüncenin varlığı da kendini göstermektedir. Zira Ebû Hanîfe'ye ait olduğu belirtilen rivayetlerin büyük bir çoğunluğunu diğer bazı kurrâ da okumaktadır.⁹ Dolayısıyla okunmadığı halde Ebû Hanîfe'nin adının mezkûr kıraatleri okuyanlar arasına kaydedildiği düşüncesi diğer bir yaklaşım biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰
3. Ebû Hanîfe'ye ait kıraatler kendi dönemi itibariyle sahih rivayetler olup hicrî dördüncü asrın başlarından itibaren yaygınlaşmaya ve yerleşmeye

⁵ Birışık, Abdülhamit, "Kıraat", *DİA*, XXV, 430.

⁶ İbnü'l-Cezerî, Muhammed, *en-Neşr fi'l-kırââti'l-'aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Debbâ', Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut ty. I, 16.

⁷ Suyûtî, Celâlüddîn, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, Mücemmaü'l-Melik Fehd li-Tibâati'l-Mushafî's-Şerif, Medîne ty. II, 500; Rifâ'i, Mustafa Sadık, *l'câzü'l-Kur'ân ve belâğatü'n-nebeviyye*, Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, 9. bs. Beyrut 1973, s. 57.

⁸ Kevserî, Muhammed Zâhid, *el-İmtâ' bi sîreti'l-İmâmeyn el-Hasen b. Ziyâd ve sâhibuhu Muhammed b. Şucâ'*, nşr. el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Dâru's-Sa'âde, Kahire ty. s. 23.

⁹ Damra, Tevfik İbrahim, *en-Nüketü'l-latîfe fi kırâeti'l-İmâm Ebî Hanîfe -min rivâyeti'l-Hasan b. Zeyyâd el-Lü'lü min tariki kitâbi'l-kâmil-*, el-Mektebetü'l-Vataniyye, Ammân 2014, s. 13-23. Bunun için ayrıca çalışmamızda yer alan risale metnine bakılabilir.

¹⁰ Bk. Tok, Fatih, *İmâm-ı A'zâm Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı*, Basılmamış Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 122.

başlayan yedi ya da on mütevatir kıraat algısı çerçevesinde tasnife tabi tutulduğunda farklı başlıklar altına girebilmektedir. Bu çerçevede mütevatir kıraatlarla uygunluk arz edenler mütevatir; bunlara muhalefet edenler şâz ya da haber-i vâhid hüviyetini kazanabilmektedir.¹¹ Bu yaklaşım tarzı, risalede de görüleceği üzere anlama etki eden okuyuş şekillerini uygun bir şekilde yoruma tabi tutmaya ve bunları gerekçelendirmeye çalışmaktadır. Örneğin Hanefî mezhebinin önde gelenlerinden Ebû'l-Yûs el-Pezdevî (ö. 493/1100) “ve izibtelâ ibrâhîme rabbûhû”¹² ayetinin Ebû Hanife'den nakledildiği şekliyle “ve izibtelâ ibrâhîmü rabbehû” olarak namazda okunması halinde -buna katılmasa da- namazı bozmayabileceği görüşünden söz ederek gerekli görülen tevil ve tevcihi ortaya koymaktadır.¹³

Yukarıdaki tüm bu yaklaşımlar Ebû Hanîfe'den nakledildiği ifade edilen kıraatlerin kendisine nispeti konusunda kesin bir hüküm vermeyi zorlaştırmaktaysa da bu rivayetlerin kaynaklardaki varlığı bir vakiydir. İşte bu çalışma hicrî dördüncü asrın sonlarında Huzâî tarafından derlenen Ebû Hanîfe kıraatlerinin yer aldığı böyle bir kaynağı ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte çalışmada, Ebû Hanîfe adına kayıtlı kıraatlerin neredeyse tamamı tablo halinde bir araya getirilerek konuyla ilgilenenlerin istifadesine sunulmaktadır. Bu sebeple Ebû Hanîfe'ye ait olduğu belirtilen okuyuş şekillerinin kanonikliği tartışılmamakta ve bunların tevcihi ya da tevilcihine gidilmemektedir.

1. EBÛ'L-FAZL EL-HUZÂÎ (أبو الفضل الخزاعي)

a. Hayatı:

Hicrî 4. asırda yaşamış kıraat âlimlerinden biridir. Asıl adı Muhammed b. Ca'fer b. Abdi'l-Kerîm b. Büdeyl el-Cürcânî'dir. Hicrî 332 yılında Esterâbâd (Cürcân)'da doğdu. Talebesi Ebû'l-Alâ el-Vasitî'nin (ö. 431/1039) naklettiğine göre Ebül-Fazl el-Huzâî bir zaman sonra “Kümeyl” olan adını Muhammed olarak değiştirmiştir.¹⁴ Huzâî Irak, Şam, Mısır, Bağdat, İsfahan, Horasan, Âmul vb. bölgelere seyahatler gerçekleştirmiş ve dönemin büyük âlimlerine mülâki olarak onlardan hadis ve kıraat ilimlerini almıştır.¹⁵

¹¹ Tok, *Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı*, s. 123-128.

¹² Bakara 2/124.

¹³ Hanay, Necattin, “Kitâbü Zelleti'l-Kârî li'l-İmâm Ebi'l-Yusuf el-Bezdevî: Dirâse ve Tahkîk”, *AÜİFD*, Ankara, 57:1 (2016), s. 32-33.

¹⁴ Bağdâdî, *Târîh*, II, 542; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec, *el-Müntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ, 2. bs. Beyrut 1995, XIV, 342.

¹⁵ Sehmî, Hamza b. Yûsuf b. İbrahim, *Târîhu Cürcân*, Dâiretü'l-Ma'ârifil-Usmâniyye, Haydarabâd 1950, s. 416; Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr ala't-tabakâti ve'l-a'sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç, İSAM Yay., İstanbul 1995, II, 719.

Kendisine kıraat ansiklopedisti de diyebileceğimiz bir birikime sahip olmuş müstesna âlimlerden biridir. Bu sebeple Zehebî (ö. 748/1348) kendisini kıraat âlimlerinin onuncu tabakası arasında zikretmekte,¹⁶ İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) de meşhur ve uzman bir kıraat imamı olarak nitelediği Huzâî'yi tabakatında kaydetmektedir.¹⁷ Gezgin bir âlim olması sebebiyle kaynaklarda elliye yakın hoca adı zikredilmektedir. Bu durum Huzâî'nin kıraat alanındaki yetkinliğini göstermesi bakımından ayrıca önem arz etmektedir. Hasan b. Sa'îd el-Muttavî'î, Ahmed b. Nasr eş-Şezzâî, Ebû Bekr el-Katî'î, Yusuf b. Ya'kûb en-Necîremî el-Basrî, Ahmed b. Ubeydullah en-Nehredeyrî, Muhammed b. Ahmed el-Ehvâzî, Hasan b. Abdillâh b. Sa'îd el-Askerî, Ebû Bekr Ahmed b. İbrahim el-İsmâîlî bunlardan sadece birkaçıdır.¹⁸ Yine Ebû'l-Kâsım et-Tenûhî, Ebû'l-Alâ el-Vâsitî, Ahmed b. Ömer ibn Bakkâl, Ahmed b. el-Fazl el-Bâtrikânî, Abdullâh b. Şebîb el-Esbehânî gibi pek çok kişi de kendisine talebelik yapmıştır.¹⁹

Rivayetlerinde güvenilir olmadığına ve hata yaptığına dair bir takım değerlendirmeler²⁰ söz konusu olsa da bunun sebebinin Ebû Hanîfe'ye ait kıraatleri içeren risaleyi yazması olduğunu anlamak zor değildir. Örneğin Huzâî'nin talebesi Ebû'l-Alâ el-Vâsitî şöyle demektedir: "Huzâî, Ebû Hanîfe'ye nispet ettiği kıraatlerin içinde yer aldığı bir kitap yazmıştır. Darekutnî'nin (ö. 385/1092) notlarından ve dönemin bazı âlimlerinden edindiğim bilgilere göre bu kitap uydurmadır ve aslı yoktur."²¹ Mamafih gelen eleştirilere dikkat çeken İbnü'l-Cezerî, Huzâî'nin kendisine güvenilen sika bir kıraat imamı olduğunu, yazdığı kitabın esas itibarıyla onun uhdesinde olmadığını, onun sadece gelen rivayetleri bir araya getirdiğini ve kendisine zarar vermeyeceğini ifade etmektedir.²²

Huzâî hicrî 408, milâdî 1017 yılında Taberistan'ın Âmul şehrinde vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.²³ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) hicrî 387 senesinde vefat edenler arasında Huzâî'yi zikretse de bu, diğer kaynakların ittifakla naklettikleri veriye uymamaktadır.²⁴

¹⁶ Zehebî, *Tabakât*, II, 719.

¹⁷ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, edtr. G. Bergstraesser, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2006, II, 98.

¹⁸ Hocalarının tamamı için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâye*, II, 98-99; Muhaysin, Muhammed Sâlim, *Mu'cemü'l-huffâzi'l-Kur'ân abre't-târîh*, Dâru'l-Cil, Beyrut 1992, II, 316.

¹⁹ Bağdâdî, *Târîh*, II, 541; Zehebî, *Tabakât*, II, 719; Muhaysin, *Mu'cem*, II, 317.

²⁰ Zehebî, *el-İber fî haberî men ğaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed Zağlûl, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1975, II, 216; Safedî, Salahuddîn Halîl b. Aybek, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut, Türkî Mustafa, Dâru lhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2000, II, 227; Burhaneddin el-Halebî, *el-Keşfü'l-hasîs*, thk. Subhî es-Sâmirrâî, İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Bağdat 1984, s. 357-58; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2002, VII, 37.

²¹ Bağdâdî, *Târîh*, II, 542; Zehebî, *Tabakât*, II, 720.

²² İbnü'l-Cezerî, *Ğâye*, II, 99.

²³ Sehmî, *Târîhu Cürçân*, s. 416.

²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 342.

b. Eserleri:

Kaynaklarda tamamı kıraat ilmi ve rivayetleriyle alakalı olan şu eserleri zikredilmektedir:

- *el-Vâzih fi'l-kırâât*: Genellikle biyografi eserlerinde Ebü'l-Fazl el-Huzâî bu eserine nispetle “*el-Vâzih fi'l-kırâât kitabının müellifi*” şeklinde tanıtılmaktadır.²⁵
- *el-Müntehâ fi'l-hamsete 'aşera*: Kıraatlerle ilgili iki yüz elli rivayeti içermektedir.²⁶ Eser Muhammed Şefa'at er-Rabbânî tarafından doktora tezi kapsamında tahkik edilmiştir.²⁷ Kâtip Çelebî eseri *el-Müntehâ fi'l-kırââtî'l-'aş* olarak zikretmektedir.²⁸
- *el-İbâne fi'l-vakf ve'l-ibtidâ*:²⁹ Fas Karaviyyûn Üniversitesi yazmaları arasında nr. 80/179'da kayıtlı bir nüshası vardır. Yazma 107 varaktır ve İbnü'l-Bâziş el-Ğirnatî tarafından hicrî 520 senesinde istinsah edilmiştir.
- *Tehzîbü'l-edâ fi's-seb*³⁰
- *İhtiyârâtü min kıraâtî Ebî Hanîfe*:³¹ Elinizdeki çalışma

2. “İHTİYÂRÂTÜ MİN KIRAÂTİ EBÎ HANİFE” ADLI RİSALESİ

a. Eserin Müellife Aidiyeti

Ebü'l-Fazl el-Huzâî'nin biyografisine yer veren *Tabakat* kitaplarının neredeyse tamamı böyle bir eserin varlığına işaret etmekte ve yukarıda değindiğimiz üzere Huzâî, bu risale sebebiyle eleştirilmektedir.³² İbnü'l-Cezerî de Huzâî'ye ait olan mezkûr eseri rivayet ettiğini açıkça ifade etmektedir.³³ Hatta Bağdâdî (ö. 463/1071) gibi bazı müellifler eserlerinde risalenin giriş kısmındaki senede ve risalede yer alan Ebü Hanîfe kıraatlerinden bazılarına yer vermektedir.³⁴ Bu bilgiler

²⁵ Zehebî, *Tabakât*, II, 719; Zehebî, *İber*, II, 216; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir Arnavut, Mahmud Arnavut, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1989, V, 51; Safedî, *el-Vâfi*, II, 227; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, VII, 37; Yâfiî, Ebü Muhammed Affüddîn, *Mir'âtü'l-cinân ve ibretü'l-yakazân*, thk. Halîl el-Mansûr, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997, III, 17.

²⁶ İbnü'l-Cezerî, *Ğâye*, II, 98; Muhaysin, *Mu'cem*, II, 316.

²⁷ Muhammed b. Ca'fer b. Abdî'l-Kerîm el-Huzâî, *el-Müntehâ fi'l-kırââtî'l-hamsete 'aşera*, thk. Muhammed Şefa'at Rabbânî, el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Medine 1995.

²⁸ Hacı Halîfe, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Şerafettin Yaltkaya, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1941, II, 1858.

²⁹ Kehmâl, Ömer Rıza *Mu'cemü'l-müellifin*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993, II, 622.

³⁰ İbnü'l-Cezerî, *Ğâye*, II, 98; Muhaysin, *Mu'cem*, II, 316.

³¹ Eserin başlığı yazmalarda “Ebî Hanîfe” değil de “Ebü Hanîfe” şeklinde iraptan bağımsız olarak verilmektedir.

³² Bağdâdî, *Târîh*, II, 542; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, Dâru'l-Kitâb el-Arabî, Beyrut 1993, XXVIII, 180.

³³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 16.

³⁴ Bağdâdî, *Târîh*, II, 542; Zehebî, *Tabakât*, II, 720.

eserin yazma nüshalarındaki ifadelerle örtüşmektedir. Aynı şekilde mezkûr veriler de eserin müellife aidiyetini kesin bir dille kanıtlamaktadır.

Bazı kaynaklarda mezkûr eser Ebü'l-Alâ el-Hemedânî'ye (ö. 569/1173) nispet edilse de³⁵ bu hatalıdır. Bu hata risalenin Antalya Elmalı Halk Kütüphanesi numara 2548'de kayıtlı bulunan yazmanın son sayfasındaki ifadelerin yanlış anlaşılmasından ve katalog kayıtlarına hatalı işlenmesinden kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen risalenin son sayfasındaki müstensih'in "ecâzenî" ifadesi mevcut risaleyle ilişkilendirilerek Ebü'l-Ala el-Hemedânî'den icazet kaydıyla alındığı şeklinde yorumlanmıştır. Oysa buradaki icazet kaydı İmâm el-Hüzelî el-Biskrî'ye (ö. 465/1073) ait *el-Kâmil fi'l-kırâât*³⁶ adlı eseriyle ilişkilidir. Buna göre Hemedânî, *el-Kâmil* adlı eseri hocası Ebü'l-İz el-Vâsitî'den (ö. 521/1127), o da müellifin bizzat kendisi olan el-Biskrî'den Bağdat'ta bulunduğu bir esnada okumuşlardır. Risalenin son sayfasına bakıldığında bu net olarak anlaşılmaktadır. Müstensih, Ebü Hanîfe'ye ait kıraat rivayetlerini zikretmeyi bitirdikten sonra eseri şöyle nihayete erdirmektedir:

Ben [Müstensih] derim ki: Ebü Hanîfe ve Şâfiî'nin kıraatlerini İmam Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cübâre el-Hüzelî el-Biskrî, el-Kâmil fi'l-kırâât diye bilinen eserinde de zikretmektedir. Bu eser iki bin iki yüz yetmiş yolla (tarik) gelen elli kıraati içermektedir.

[İmam Biskrî] şöyle demektedir: "Bu kitabımı dünyanın iki büyük imamı olan Ebü Hanîfe ve Şâfiî'nin (Allah onlardan razı olsun) kıraatleriyle süsledim." Ve yine [İmam Biskrî] rahimehullah şöyle demektedir: "Mağrib'in iç kesimlerinde yer alan Biskra kentinden Orta Asya'nın iç kesimlerinde yer alan Oş'a varıncaya kadar seyahat ettim. Sağlı sollu, dağ ova demeden her beldeye uğradım, onlardan küçük büyük, kadın erkek ayırmaksızın çekinmeden kıraat aldım. Bu durum açlık ve fakirlikle beraber gece gündüz süren kırk üç senelik yolculuğum boyunca devam etti. Öyle ki bir beldede beş-altı, hatta yirminin üzerinde kişiden kıraat aldığım olmuştur... Böylece bu kitabı bir araya getirdim."

[İmam Biskrî] âmâ idi ve kitabını da ezberinden imla ettirdi. Bu kitabı [el-Kâmil'i] Ebü'l-Alâ el-Hemedânî'den icazetle aldım. [Hemedânî bana] şöyle dedi: "Bu kitabı başından sonuna kadar [hocam] Ebü'l-İz el-Vâsitî'ye okudum. O da bana kitabı, eserin müellifi el-Biskrî'ye Bağdat'ta bulunduğu bir sırada okuduğunu söylemişti."

³⁵ Altıkulaç, Tayyar, "Ebü'l-Alâ el-Hemedânî", *DİA*, X, 287.

³⁶ Hüzelî, Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ali el-Biskrî, *el-Kâmil fi'l-kırâât ve'l-erbe'ine'z-zâidete aleyhâ*, thk. Cemal b. es-Seyyid b. Rifâî eş-Şâyib, Müessesetü Semâ, 1. bs. yy. 2007. Müellifin hayatı, eserin metodu ve içeriği ile ilgili bk. Abdülhafız b. Muhammed Nûr b. Ömer el-Hindî, *el-İmâmü'l-Hüzelî ve menhecühü fi kitâbihi'l-kâmil fi'l-kırââti'l-hamsin*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke 1429; Altıkulaç, Tayyar, "Hüzelî", *DİA*, XIX, 69-70.

[Müstensih:] Aynı şekilde bu kitapta yer alan Ebû Hanîfe kıraatlerini de [bir diğer tarikle] nakletmek isterdim, fakat konuyu fazla uzatmamak için vazgeçtim ve bu rivayetlerle yetindim.³⁷

Görüldüğü üzere buradaki icazet kaydı İmam el-Biskrî'nin *el-Kâmil* adlı eseriyle alakalıdır. Haliyle Ebü'l-Fazl el-Huzâî'ye ait mevcut risalenin Ebü'l-Alâ el-Hemedânî ile bir ilişkisi yoktur.

Aynı şekilde eserin Elmalı nüshasının baş kısmı olmadığı için bu durumun ıskalanmış olması da mümkündür. Zira eserin başka bir nüshasının giriş kısmında Ebü'l-Kâsım et-Tenûhî (ö. 447/1055) hocası Ebü'l-Fazl el-Huzâî'den risaleyi icazetle nakletmektedir. Yine Hemedânî'ye ait böyle bir eserin kaynaklarda yer almaması ve risalenin ikinci bir nüshasının onun adına kayıtlı olmaması da böyle bir nispetin hatalı olduğuna işaret eder niteliktedir. Ancak eserin Hemedânî'ye ait olduğu hatalı bilgisinden hareketle bir çalışma yapılmış olsa bile bu durum yine de gözden kaçırılmıştır.³⁸ Oysa aşağıda görüleceği üzere eserin Ebü'l-Fazl el-Huzâî'ye ait farklı nüshaları da söz konusudur.

b. Yazma Nüshaları

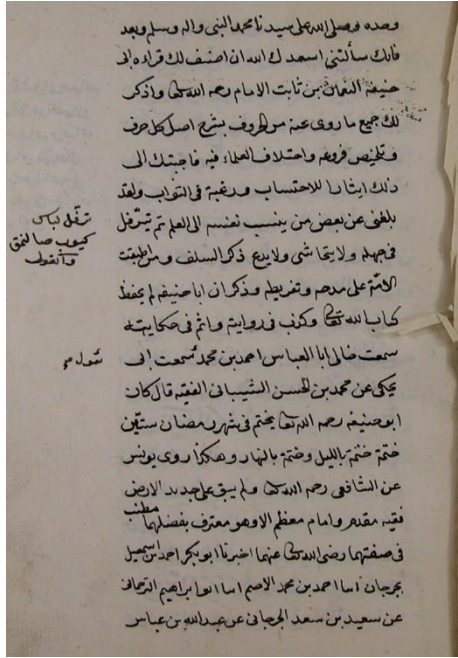
Eserin bildiğimiz kadarıyla üç nüshası mevcuttur. İki tane Türkiye'de biri de Mısır'dadır.

Elmalı Nüshası: Antalya Elmalı Halk Kütüphanesi koleksiyonunda numara 2548'de kayıtlı çaharkuşe kahverengi meşin, miklebli bir cilt içinde 41a-46a sayfaları arasında yer almaktadır. Sayfalardaki satır sayısı 19'dur. Eser, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Kataloglarda *Kıraâtü Ebî Hanîfeti'n-Numan* başlığıyla Ebû'l-Alâ el-Hasan b. Ahmed b. el-Hasan el-Attâr el-Hemedânî adına kayıtlıdır. Yukarıda değindiğimiz üzere risalenin Hemedânî'ye nispeti hatalıdır. İlk sayfası kesilerek alındığı için başlangıç bilgileri eksiktir. Sonunda mukabele kaydı vardır. İcazet kaydı Hüzeli'nin *el-Kâmil* adlı eseriyle alakalıdır.

Eserin istinsah tarihi ve müstensihi bilinmemektedir. Ancak müstensihinin Osmanlı Türkçesini bildiğini ve Türk asıllı olduğunu tahmin etmemiz mümkündür. Zira yazmanın 41a sayfasında geçen "*yeteraffelü*" kelimesinin anlamı aynı yazı karakteri, mürekkep ve aynı stil ile Vankulu (ö. 1000/1592) lügatinden iktibasla "*libas giyip salınmak*" şeklinde derkenarda izah edilmektedir.

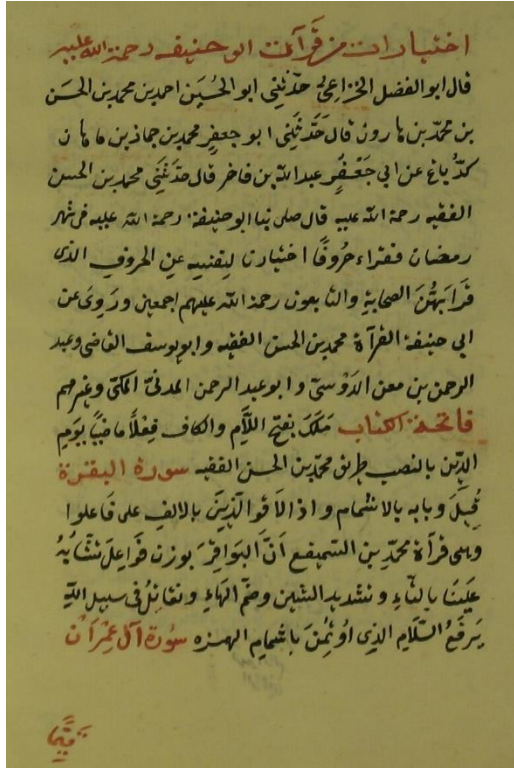
³⁷ Arapça metni için risaleye bakınız.

³⁸ Bk. Öge, Ali, "Ebu'l-Alâ el-Hemedânî ve Kıra'âtü Ebî Hanîfeti'n-Nüman İsimli Risâlesi", *NEÜİFD*, Konya, 36 (2013), ss. 7-30.

Resim 1: Elmalı Nüshası, ilk sayfası koparılmış

Diyarbakır Nüshası: Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi numara 487'de kayıtlı şirazesi dağınık, kapakları kopuk vişne rengi sahtiyan bir cilt içinde 54b-56b sayfaları arasında yer almaktadır. Sayfalarda 15 satır mevcut olup söz başları kırmızı mürekkeple ve ahenk içermeyen nesih bir yazıyla kaleme alınmıştır. İstinsah tarihi ve müstensihî belli değildir. Fakat aynı cilt içinde yer alan sekiz farklı risaleden ikisinin istinsah tarihlerinin hicrî 1006 ile 1029 olduğu dikkate alındığında, risalenin yaklaşık olarak on birinci hicrî asırda yazıldığı ifade edilebilir.

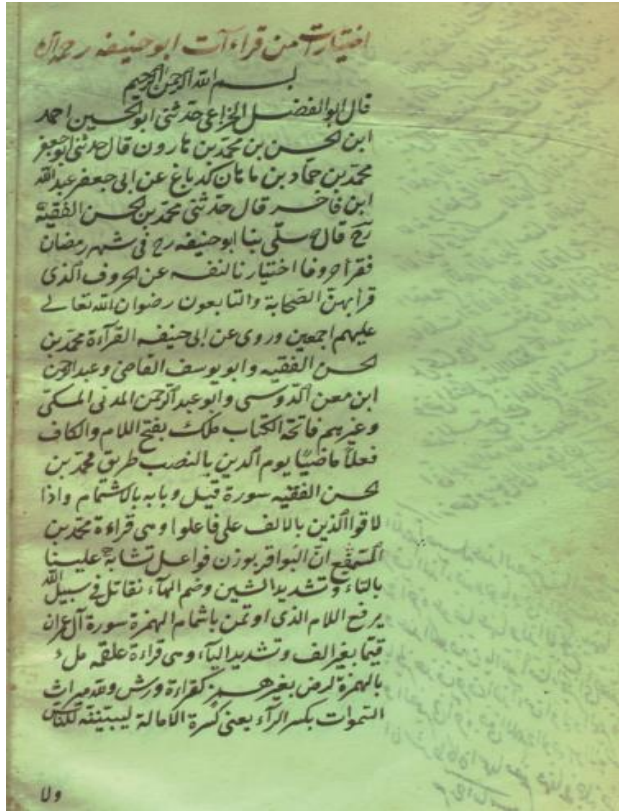
Resim 2: Diyarbakır Nüshasının ilk sayfası

Mısır Nüshası: Mısırlı araştırmacı Dr. Muhammed Tefkik Hadîd (Ebû Yûsuf el-Kefrâvî)³⁹ vesilesiyle haberdar olduğumuz bir nüsha daha mevcuttur. Mezkûr araştırmacı Ebû'l-Fazl el-Huzâî adına bir yayınevi (مركز الإمام أبي الفضل الخزازي للدراسات) kurma çabası göstererek, müellifin bütün eserlerini ve diğer bazı ulemanın yazma eserlerini tahkik projesi hazırlamıştır. Elinde Ebû'l-Fazl el-Huzâî'nin bu risalesinin farklı bir nüshası bulunmaktadır. Bu yazma, Diyarbakır nüshasıyla benzerlik arz etmektedir. Fakat ısrarlı yazışmalarımıza rağmen sadece ilk sayfasını tarafımıza göndermiştir. Ayrıca Elmalı nüshasının sadece giriş kısmının yer aldığı bir sayfayı da bizimle paylaşmıştır. Bu sayfa bize Elmalı nüshasının kesik/eksik sayfasını tamamlama fırsatını vermiş ve ayrıca böyle bir çalışmanın tarihte mevcut olduğu ve bilindiği bilgisini sunmuştur.

³⁹ Ezher Üniversitesinde *Kütübü'l-vakf ve'l-ibtidâ hattâ nihâyeti'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî, dirâse lüğaviyye tahlîliyye* başlıklı çalışmasıyla 2014'te doktor oldu.

التم العاصم في كتابه انا انما ضي ابوالقاسم علي بن الحسن التتوخي اجازة قرأت علي ابى الفضل محمد بن جعفر بن محمد المزاي يوم الاحد لاربع خلون من شوال سنة اربع وثمانين وثلاثمائة قال الحمد لله وحده وصلى الله على محمد النبي وآله وسلم وبعد فانك سألتني اسعدك الله ان اصنف لك قراءة ابى حنيفة النعمان بن ثابت الامام رحمه الله واذكر لك جميع ما روي عنه من المروف بشرح اصل كل حرف وتلفيخ فر وعو اختلاف العلماء فيه فاجبتك الى ذلك ايتا رآ الا احتساب و رغبة في الثواب • واقعد بلفظي عن بعض من ينسب نفسه الى العلم ثم يرمي في جهله ولا يفتش ولا يدع ذكر السلف ومن اطبقت الامة على مدحه ولم يربطه وذكر ان اباحنيفة لم يعظ كتاب الله وكذب في روايته واثم في حكايته • ولقد سمعت خالي ابا العباس احمد بن محمد يقول

Resim 3: Elmalı nüshasıyla örtüşen metin

Resim 4: Mısır Nüshası

c. Eserin Telif Sebebi ve İçeriği

Bu antoloji, Ebü'l-Kâsım et-Tenûhî'nin, üstadı Huzâî'den Ebü Hanîfe'ye ait rivayete konu olmuş bütün kıraatlerini tasnif etmesini istemesi üzerine yazılmıştır. Ri-

salenin girişinde özetle şu bilgi yer almaktadır:

“Kadı Ebû'l-Kâsım et-Tenûhî'nin icazetle haber verdiğiine göre: Ebû'l-Fazl Muhammed b. Ca'fer el-Huzâî'ye hicrî 384 senesinde Şevvâl ayının yirmi beşi Pazar günü (25.10.384) [yazdıklarını] okudum. O [eserinde] şöyle diyordu: Bir olan Allah'a hamdolsun, efendimiz Hz. Muhammed'e ve âline salat ve selam olsun. İmdi, sen benden kendin için Ebû Hanîfe'nin (r.a) kıraatlerini bir araya getirmemi ve ondan kıraat namına ne varsa nakledilenleri şerhiyle detaylandırmamı ve ulemanın ondaki ihtilaflarını zikretmemi istedin. Ben de rıza-i Bârî'yi umarak bu isteğini yerine getirdim.”

Huzâî, bu talebe icabet ederek Ebû Hanîfe'nin öğrencisi İmam Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805) kanalıyla gelen kıraat rivayetlerini hicrî 384 senesinde bir araya getirmiştir. Bu seçkide yer alan kıraat sayısı Diyarbakır nüshasında elli bir olarak ifade edilmektedir. Fakat nüshalardaki kıraat sayısı dikkate alındığında, muhtemelen istinsah esnasında, bazılarının gözden kaçırıldığı anlaşılmaktadır. Haddizatında bir nüshanın eksikleri diğerinden tamamlandığında sayının elli bir olduğu görülecektir. Bunu aşağıda verilen tablodan hareketle tespit etmemiz de mümkündür.

Emalı nüshasında Ebû Hanîfe kıraatlerinin illetlerine ilaveten, aynı kıraati okuyan diğer bazı ulema da zikredilmektedir. Ebû Hanîfe'den nakledilen farklılıkları genel olarak iki kategoride değerlendirmek mümkündür. Bunlardan büyük bir çoğunluğu lehçe ve/ya bölgeye taalluk eden fonetik (ses bilimi) alakalı farklılıklardır. Haliyle bunlar rivayet sahibinin diksiyonuna özgü farklılıklardır ve bunların anlam üzerinde herhangi bir tesiri yoktur. Diğer bir kısım farklılıklar ise Arap dilinin cümle ve kelime yapısıyla ilgili sarfî ve/ya nahvî özelliktedir. Anlamı etkileme düzeyi farklılık arz etse de Ebû Hanîfe rivayetlerinde bu kategoriye girecek okumalar da mevcuttur.⁴⁰

d. Metodumuz

Ebû'l-Fazl el-Huzâî'nin risalesini istifadeye sunarken, yazma bir metnin mevcut nüshalarına dayanarak müellifin kaleminden çıkmış haline ulaşmaya çalışma ya da nüshaların birbirleriyle mukayese edilerek ortak bir metin oluşturma şeklinde bir tahkik metodu benimsemedik. Her iki nüshanın sayfa sayılarının az olması ve özellikle Diyarbakır nüshasının gayet muhtasar bir mahiyet arz etmesi sebebiyle iki nüshayı da art arda aynen yazdık ki böylece okuyucu iki farklı nüshayı münferit bir şekilde görme imkânı bulsun.

Emalı nüshasında yer alan her bir rivayetin geçtiği sure ve ayeti dipnotta mus-

⁴⁰ Bu tür farklılıklarla ilgili değerlendirmeler için bk. Tok, *Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı*, s. 122-131; Öge, “Kıra'âtü Ebî Hanîfeti'n-Nüman”, s. 16-26.

havlarda yer alan formunu da yazdığımız için Diyarbakır nüshasında aynen yer alan rivayetlerde bunları tekrar etme gereği duymadık. Elmalı nüshasının giriş kısmı eksik olduğu için Mısır'dan gönderilen metinle tamamladığımızı da ayrıca belirtelim. Nüshalardaki her bir rivayet numaralandırılmış, yine köşeli [] parantezlerin içindeki ifadelerin tamamı tarafımızca metne ilave edilmiştir. Kıraat farklılıkları ile ilgili bir metin olması hasebiyle gerekli görülen yerlerde hareke kullanılmıştır. Net bir mukayese sunması bakımından risaledeki kıraat rivayetleri ayrıca bir tablo haline getirilmiştir.

3. EBÛ HANİFE'YE AİT KIRAATLERİN TABLOSU

Ebû Hanîfe'den kıraat nakleden sadece İmam Muhammed eş-Şeybânî değildir. Aynı şekilde Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî (ö. 204/819) ve İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798) gibi bazı talebeleri de nakilde bulunmaktadır.⁴¹ Çalışmamızda yer verdiğimiz risâlede kıraatlerin tamamına yakını İmam Muhammed eş-Şeybânî tarafından nakledilen farklılıklar iken, el-Biskrî'nin *el-Kâmil* adlı eserinde Ebû Hanîfe'nin bir diğer öğrencisi olan Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî kanalıyla gelen rivayetlerine yer verilmektedir.⁴²

Bu başlık altında Ebû Hanîfe'den nakledilen kıraat birikimini üç sütundan oluşan bir tablo şeklinde sunmaktayız. İlk sütunda Elmalı nüshasında yer alan rivayetler, ikinci sütunda Diyarbakır nüshasındaki rivayetler, üçüncü sütunda ise el-Hüzelî'nin *el-Kâmil* adlı eserinde yer alan ve Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî kanalıyla gelen rivayetler yer almaktadır. Bu sütundaki parantez içi sayılar *el-Kâmil fi'l-kırâât*⁴³ adlı eserdeki sayfa numaralarını göstermektedir. Böylece kaynaklarda yer alan Ebû Hanîfe'ye ait kıraat rivayetlerinin eksik ve fazla olan yönleri görülecek ve bu tablo bizlere bir mukayese imkânı sunacaktır. Tabloda aynı satırda boş olan alan, ilgili nüshada kıraatin zikredilmediği anlamına gelmektedir. Ayrıca rivayetin sure ve ayet numarası da her satıra ilave edilmiştir.

الهذلي البسكري el-Kâmil	أبو الفضل الخزازي Diyarbakır Nüshası	أبو الفضل الخزازي Elmalı Nüshası	Sure ve Ayet No
مَلِكُ يَوْمِ الدِّينِ (478)	مَلِكُ يَوْمِ الدِّينِ	مَلِكُ يَوْمِ الدِّينِ	1. الفاتحة 4/1

⁴¹ Huzâî, *İhtiyârâtü min kırââti Ebî Hanîfe*, Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi, nu: 487, vr. 54/b; Hüzelî, *el-Kâmil*, s. 292; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, I, 194; II, 104.

⁴² Hüzelî'nin eserindeki ifade aynen şöyledir:

اختيار أبي حنيفة رواية الحسن بن زياد اللؤلؤي أخبرنا أبو المظفر عبد الله بن شبيب عن الخزازي عن المطوعي عن عبد الله بن سليمان عن عمر بن شبة النميري عن محمد بن الحسن بن زياد عن أبيه قال: سمعت أبا حنيفة يقرأ بهذه الأحرف، وقرأت عليه فقالت له: على من قرأت؟ قال: على الأعشى بابناده وعلى عاصم بابناده وعلى ابن أبي ليلى عبد الرحمن بابناده إلى رسول الله - صلى الله عليه وسلم
Hüzelî, *el-Kâmil*, s. 292. Hüzelî'nin mezkûr eserindeki Ebû Hanîfe kıraatlerinin bir araya getirildiği bir antoloji çalışması için bk. Damra, Tefik İbrahim, *en-Nüketü'l-Hatife fi kırâeti'l-İmâm Ebî Hanîfe - min rivâyeti'l-Hasan b. Zeyyâd el-Lü'lûî min tarihi kitâbi'l-kâmil-*, el-Mektebetü'l-Vataniyye, Ammân 2014.

⁴³ Kullandığımız baskı için kaynakçaya bakılabilir.

الهذلي البسكري el-Kâmil	أبو الفضل الخزاعي Diyarbakır Nüşası	أبو الفضل الخزاعي Elmalı Nüşası	Sure ve Ayet No
قِيلَ، وَجِيئَ، وَغِيضَ، وَجِيلَ، وَسِيَقَ، سِيءَ، سِيئَتْ، بِالْإِشْمَامِ (480)	قِيلَ، وَبَابِهِ بِالْإِشْمَامِ	إِذَا قِيلَ لَهُمْ، بِالْإِشْمَامِ	2. البقرة 11/2
لَأَقْوَا الَّذِينَ، بِزِيَادَةِ أَلْفٍ وَفَتْحِ الْغَافِ (481)	وَإِذَا لَأَقْوَا الَّذِينَ	وَإِذَا لَأَقْوَا الَّذِينَ	3. البقرة 14/2
	إِنَّ الْبُؤَافِرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا	إِنَّ الْبُؤَافِرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا	4. البقرة 70/2
وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ (491)	وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ	وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ	5. البقرة 124/2
وَنَهَلَكَ الْحَرَّتَ وَالشَّمْلَ (502)			6. البقرة 205/2
	نُعَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ	نُعَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ	7. البقرة 246/2
	الَّذِي أَوْثَمَنَ، بِإِشْمَامِ الْهَمْزَةِ	الَّذِي أَوْثَمَنَ، بِشَمِّ الْهَمْزَةِ الصَّمِّ	8. البقرة 283/2
قِيَمًا (514)	قِيَمًا	قِيَمًا	9. آل عمران 18/3
مَلَأُ لَرْضِي، بِالنَّقْلِ (378)	مَلَأُ، بِالْهَمْزَةِ، لَرْضِي، بِغَيْرِ هَمْزِ	مَلَأُ لَرْضِي، بِتَرَكِ الْهَمْزَةِ مِنْ الْأَرْضِ	10. آل عمران 91/3
لَأَقْرُحُ قَالُوا (481)			11. آل عمران 119/3
مِثْمٌ، بِكَسْرِ الْمِيمِ (521)			12. آل عمران 158/3
إِمَّا نُغْلِي، بِهَمْزَةِ مَكْسُورَةٍ (379)			13. آل عمران 178/3
مِيزَاتُ، بِالْإِمَالَةِ (338)	مِيزَاتُ، بِالْإِمَالَةِ	مِيزَاتُ، بِكَسْرِ الرَّاءِ	14. آل عمران 180/3
	لِيُبَيِّنَنَّ لِلنَّاسِ وَلَا يَكْفُرُونَهُ، بِالْبَيَاءِ فِيهِمَا		15. آل عمران 187/3
	كَأَنَّ لَمْ تَكُنْ، بِالتَّاءِ	كَأَنَّ لَمْ تَكُنْ	16. النساء 73/4
أُنْتُأ (379)	أُنْتُأ، بِضَمِّ الْهَمْزِ وَالتَّوْنِ	أُنْتُأ	17. النساء 117/4
	فِيهِدِيهِمْ أَقْتَدِيهِ	فِيهِدِيهِمْ أَقْتَدِيهِ، بِكَسْرِ الْهَاءِ	18. الأنعام 90/6
أَعْمِي (381)	وَمَنْ أَعْمِي فَعَلَيْهَا	وَمَنْ أَعْمِي فَعَلَيْهَا	19. الأنعام 104/6
لَا تَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا (550)	لَا تَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا	لَا تَنْفَعُ نَفْسًا أَوْ نَفْسًا	20. الأنعام 158/6
عَشْرُ أَمْثَالِهَا (550)	فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا	فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا	21. الأنعام 160/6
مَعَائِشِ بِالْهَمْزِ (382)	مَعَائِشِ	مَعَائِشِ	22. الأعراف 10/7
نُشْرَاءُ، بِنُونِ مَفْتُوحَةٍ (553)			23. الأعراف 57/7
	مَسْتَنَى السُّوءِ	مَسْتَنَى السُّوءِ، بِسُكُونِ الْبَيَاءِ	24. الأعراف 188/7
لَأَقِيئَمُ الَّذِينَ (481)			25. الأنفال 15/8
	غَلْطَةٌ، بِفَتْحِ الْغَيْنِ	غَلْطَةٌ أَوْ غَلْطَةٌ	26. التوبة 123/9
أَنَّ الْحَمْدَ (566)	أَنَّ الْحَمْدَ لِلَّهِ	أَنَّ الْحَمْدَ لِلَّهِ	27. يونس 10/10
يَهْدِي، بِفَتْحِ الْهَاءِ (568)			28. يونس 35/10
نُحْجِيكَ بِأَيْدَانِكَ، بِالْحَاءِ وَالْجَمْعِ (569)	فَالْيَوْمَ نُحْجِيكَ بِأَيْدَانِكَ لِنُكُونَ لِمَنْ خَلَقَكَ آيَةً	فَالْيَوْمَ نُحْجِيكَ/نُحْجِيكَ بِأَيْدَانِكَ لِنُكُونَ لِمَنْ خَلَقَكَ آيَةً	29. يونس 92/10
	لَا تَأْمَنَّا، بِالْإِشْمَامِ	مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا، بِالْإِدْغَامِ مِنْ	30. يوسف 11/12

الهندي البكري el-Kâmil	أبو الفضل الخزازي Diyarbakır Nüshası	أبو الفضل الخزازي Elmalı Nüshası	Sure ve Ayet No
		غير إسمام	
قد شَعَفَهَا، بالعين والإدغام (576)، (340)	قد شَعَفَهَا	قد شَعَفَهَا، بالعين	31. يوسف 30/12
	تُرزَقَانُهُ	لَا يَأْتِيكُمَا طَعَامٌ تُرزَقَانُهُ	32. يوسف 37/12
صَوَاغُ الْمَلِكِ، بالعين (576) الريح (494) لَمُنْجِرُهُمْ (542)		صَوَاغُ الْمَلِكِ، بالعين	33. يوسف 72/12
			34. الحجر 22/15
			35. الحجر 59/15
وَلَقَدْ صُرِّفْنَا، بإدغام دال في الصاد (340)			36. الإسراء 41/17
يَوْمَ يَدْعُوا، بالياء (588)	يَوْمَ يَدْعُوا، بالياء	يَوْمَ يَدْعُوا كُلُّ أَنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ	37. الإسراء 71/17
	كَبُرَتْ كَلِمَةً، بالرفع		38. الكهف 5/18
	أَضَاعُوا الصَّلَوَاتِ، على الجمع		39. مريم 59/19
	طَهَ	طَهَ	40. طه 1/20
	نَخِيلٍ، بالنون وفتحها وكسر الخاء	نَخِيلٍ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ	41. طه 66/20
أَنْ نَقْضِي إِلَيْكَ وَحْيَهُ (600)	الْمَالِكِ الْحَقِّ وَلَا تَفْجَكِ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَقْضِي إِلَيْكَ وَحْيَهُ	الْمَالِكِ الْحَقِّ وَلَا تَفْجَكِ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَقْضِي إِلَيْكَ وَحْيَهُ	42. طه 114/20
	زَهْرَةٌ	زَهْرَةٌ الْخَيَاطَةِ الدُّنْيَا	43. طه 131/20
وَيَقْرَءُ، بالياء ونصب الراء (603)	وَيَقْرَءُ، بنصب الراء	وَيَقْرَءُ	44. الحج 5/22
		ثُمَّ نَخْرِجُكُمْ	45. الحج 5/22
	اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ		46. النور 35/24
	وَيُحَلِّدُ	وَيُحَلِّدُ فِيهِ مَهَانًا	47. الفرقان 69/25
لِنُنَجِّيَنَّاهُ (542)			48. العنكبوت 32/29
مُنْجُوكَ (542)			49. العنكبوت 33/29
بِمَا أُنْتَبِهْتُمْ، بحذف الألف (398)	بِمَا أُنْتَبِهْتُمْ كُلُّهُمْ	بِمَا أُنْتَبِهْتُمْ كُلُّهُمْ	50. الأحزاب 51/33
وَيَتُوبُ اللَّهُ، بضم الباء (621)	وَيَتُوبُ اللَّهُ	وَيَتُوبُ اللَّهُ	51. الأحزاب 73/33
إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ (624)	إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ	إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ	52. الفاطر 28/35
فَاعْشَيْنَاهُمْ، بالعين (624)	فَاعْشَيْنَاهُمْ	فَاعْشَيْنَاهُمْ	53. يس 9/36
	يُدْخَلُونَ	أُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ	54. المؤمن 40/40
وَلَا تَمْلِكُ الدِّينَ، بالياء (635)	وَلَا تَمْلِكُ الدِّينَ	وَلَا تَمْلِكُ الدِّينَ	55. الزخرف 86/43
عَشْوَةٌ (636)			56. الجاثية 23/45
لَأَقِيَنَّكُمْ الدِّينَ (481)			57. محمد 4/47
	وَفِي السَّمَاءِ أَرْزَاقُكُمْ، على الجمع		58. الذاريات 22/51
	وَوَقَيْنَا أَوْ وَوَقَيْنَا		59. الطور 27/52
مِيرَاثُ، بالإمالة الراء والألف (338)			60. الحديد 10/57

الهذلي البسكري el-Kâmil	أبو الفضل الخزازي Diyarbakır Nüshası	أبو الفضل الخزازي Elmalı Nüshası	Sure ve Ayet No
	عَزُوتُ أَوْ عَزُوتُ		61. التحريم 3/66
غِدْفًا، بكسر الدال (652)	مَاءٌ غِدْفًا	مَاءٌ غِدْفًا	62. الجن 16/72
يَزْمِيهِمْ، بالياء (663)	يَزْمِيهِمْ	يَزْمِيهِمْ	63. الفيل 4/105
مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ (663)	مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ	مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ	64. الفلق 2/113
مَالِكِ النَّاسِ، بزيادة الألف (478)		مَالِكِ النَّاسِ	65. الناس 2/114

4. RİSALE

a. Elmalı Nüshası

[بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ]

[قال] القاسم الصيرفي في كتابه: انا [أُنْبَأْنَا] القاضي أبو القاسم علي بن المحسن التتوخي إجازة: قرأت على أبي الفضل محمد بن جعفر بن محمد الخزازي يوم الأحد لأربع خلون من شوال سنة أربع وثمانين وثلاثمائة قال: الحمد لله⁴⁴

[41/أ] وحده، وصلَّى الله على سيِّدنا محمد النَّبِيِّ وآله وسلَّم وبعد، فإنَّك سألتني أسعدك الله أن أصنِّف لك قراءة أبي حنيفة النعمان بن ثابت الإمام رحمه الله تعالى وأذكر لك جميع ما رُوِيَ عنه من الحروف بشرح أصل كل حرف وتلخيص فروعه واختلاف العلماء فيه؛ فأجبتك إلى ذلك إيثارًا للإحتساب ورغبةً في التَّوَاب. ولقد بلغني عن بعض من ينسب نفسه إلى العلم ثم يترقَّل⁴⁵ في جهله ولا يتحاشى ولا يدع ذكر السلف ومن أطبقت الأمة على مدحه وتقريطه وذكر أن أبا حنيفة لم يحفظ كتاب الله تعالى، وكذب في روايته وأنتم في حكايته.

ولقد سمعت خالي أبا العباس أحمد بن محمَّد يقول: سمعت أبي يحيى عن محمَّد بن الحسن الشيباني الفقيه قال: كان أبو حنيفة رحمه الله تعالى يختم في شهر رمضان ستين ختمة؛ ختمة بالليل وختمة بالنهار، وهكذا روى يونس عن الشافعي رحمه الله تعالى ولم يبق على جديد الأرض فقيه مقدّم وإمام معظّم إلا وهو معترف بفضلها، مطنّب في صفتها رضي الله تعالى عنهما.

أخبرنا أبو بكر أحمد بن إسماعيل بجرجان أنبا أحمد بن محمَّد الأصم أنبا أبو إبراهيم الترمذاني عن سعيد بن سعد الجرجاني عن عبد الله بن عباس [42/ب] رضي الله عنهما قال: قال رسول الله صلَّى الله عليه وسلَّم "أشرافُ أُمَّتِي حَمَلَةُ الْقُرْآنِ وَأَصْحَابُ اللَّيْلِ"⁴⁶ وهذا الشيخ الذي يروى عنه وهو أحمد بن محمَّد إبراهيم الإسماعيلي الحافظ صاحب الصحيح.

⁴⁴ هذه الفقرة مقطوعة من النسخة المالبي

⁴⁵ في هامش: ترقَّل، لباس كيوب صالمنق، وبقولي

⁴⁶ في هامش: عن نهشل أبي عبد الله القرشي عن الضحاک عن عبد الله بن عباس رضي الله عنهما قال: قال رسول الله صلي الله عليه وسلم أشرف أمتي... الخ

وقد روى عن أبي حنيفة القراءة جماعة؛ منهم محمد بن الحسن، وأبو يوسف وغيرهما؛ وأنا ذاكر كل حرف بإسناده معللاً إلى آخر القرآن إن شاء الله تعالى.

قال⁴⁷ أبو الفضل محمد بن جعفر الخزاعي قرأت على أبي الحسين أحمد بن محمد بن الحسن بن محمد بن هرون بن جعفر بن عبد الله بن فاخر⁴⁸ أنبأ محمد بن الحسن الشيباني قال: "صلى بنا أبو حنيفة رحمه الله تعالى في شهر رمضان وقرأ حروفًا اختارها لنفسه من الحروف التي قرأتها الصحابة والتابعون رضي الله تعالى عنهم أجمعين"

فاتحة الكتاب

١- قرأ أبو حنيفة رحمه الله تعالى في رواية محمد بن الحسن "مَلِكٌ يَوْمَ الدِّينِ"⁴⁹ على مثال "فَعَلَ" ونصب "اليَوْمَ" وجعله مفعولاً، وبه قرأ أبو حنيفة شريح بن يزيد وغيره. وقال أبو بكر بن مجاهد رحمه الله تعالى، وبه قرأ الحسن البصري ويحيى بن يعمر رحمهم الله تعالى.

سورة البقرة

٢- قرأ أبو حنيفة رحمه الله تعالى في رواية محمد "إِذَا قِيلَ لَهُمْ"⁵⁰ بالإشمام وبه قرأ الكسائي [42/4] ويعقوب الحضرمي في رواية يونس عنه، والأصل فيه "قَوْلٌ" بواو مكسورة؛ لأنه من "القَوْل"، عين الفعل منه واو، فاستقلوا فيها الكسرة فنقلت إلى القاف فانقلبت الواو ياءً لانكسار القاف.

٣- قرأ في رواية محمد "وَإِذَا لَاقُوا الَّذِينَ"⁵¹ بالألف على "فَاعَلُوا" وهي قراءة زيد بن علي رضي الله تعالى عنهما ويعقوب الحضرمي واليماني وغيرهم.

٤- قرأ "إِنَّ الْبَاقِرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا"⁵² بالجمع والتنثيل وبه قرأ زيد بن علي، والأصل "تَشَابَهَ" ثم أدغمت الناء في الشين.

٥- قرأ "قُلُوبَهُ الَّذِي أَوْثَمَنَ"⁵³ بشمّ الهمزة الضمّ وهو مذهب أبي عمرو في الإدراج واختيار أبي جعفر بن القعقاع.

سورة آل عمران

٦- قرأ أبو حنيفة رحمه الله تعالى في رواية محمد "مِلْءُ الْأَرْضِ"⁵⁴ بترك الهمزة من "الْأَرْضِ" وهي قراءة نافع في رواية ورش وُقْبُلٍ عن بن كثير.

47 تبدأ الرسالة في نسخة ديار بكر من هذا القول.
48 قال أبو الفضل محمد بن جعفر الخزاعي حدثني أبو الحسين أحمد بن محمد بن الحسن بن محمد بن هارون قال حدثني أبو جعفر محمد بن حماد بن ماهان كديباغ عن أبي جعفر عبد الله بن فاخر قال حدثني محمد بن الحسن الفقيه قال صلى بنا... الخ
49 (مَلِكٌ يَوْمَ الدِّينِ) (سورة الفاتحة، 4/1)
50 (وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ) (سورة البقرة، 11/2)
51 (وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا) (سورة البقرة، 14/2)
52 (إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا) (سورة البقرة، 70/2)
53 (قُلُوبَهُ الَّذِي أَوْثَمَنَ) (سورة البقرة، 283/2)
54 (فَلَنْ يُغْلِبَ مِنْ أَعْدِهِمْ مِلْءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا وَلَوْ افْتَدَى بِهِ) (سورة آل عمران، 91/3)

- ٧- وقال أبو زُهَيْرٍ عن عبد الرَّحْمَنِ ابنِ مَعْبُدِ الدُّوسِيِّ سَمِعْتُ أبا حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللهُ تَعَالَى يَقُولُ وَيَقْرَأُ "وَأُولُوا الْعِلْمِ قِيَمًا بِالْقِسْطِ"⁵⁵ بِتَشْدِيدِ الْيَاءِ بِغَيْرِ الْأَلْفِ وَهِيَ قِرَاءَةٌ عَلْقَمَةٌ نَحْوُ قَوْلِهِ "دَيْبًا قِيَمًا"⁵⁶ وَقَالَ أَحْمَدُ بْنُ يَحْيَى النُّحْوِيُّ "الْقِيَمُ" مِثْلُ "الْحَيِّدِ" وَيُقَالُ هِيَ فِي قِرَاءَةِ عَبْدِ اللهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ.
- ٨- وَقَرَأَ فِي رِوَايَةِ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ "وَلِلَّهِ مِيزَاتُ السَّمَوَاتِ [43/ب] وَالْأَرْضِ"⁵⁷ بِكَسْرِ الرَّاءِ، وَقُرِعَتْ عَلَى بَعْضِهِمْ لَوْرُشٍ عَنِ نَافِعٍ نَحْوَ ذَلِكَ، وَرُوِيَ عَنْهُ الرَّاءُ بَيْنَ اللَّفْظَيْنِ، يَرِيدُ بَيْنَ الْإِمَالَةِ وَعَدَمِهَا كَمَا يُقَالُ بَيِّنَ بَيِّنًا.

سورة النساء

- ٩- قرأ أبو حنيفة رحمه الله تعالى في رواية محمد [بن] الحسن "كَأَنَّ لَمْ تُكُنْ"⁵⁸ بِالتَّاءِ بِتَأْنِيثِ "المودة"؛ وَبِهِ قَرَأَ ابْنُ كَثِيرٍ وَيَعْقُوبُ الْحَضْرَمِيُّ فِي رِوَايَةِ وَرُشٍ عَنْهُ وَخَفْصٌ عَنْ عَاصِمٍ، وَبِهِ قُرِئَتْ فِي طَرِيقِ عَبْدِ الْوَارِثِ عَنْ أَبِي عَمْرٍو.
- ١٠- وَقَرَأَ "إِنَّ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أُنثًا"⁵⁹ وَهِيَ قِرَاءَةُ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ تَعَالَى عَنْهُمَا.

سورة الأنعام⁶⁰

- ١١- قرأ أبو حنيفة رحم الله تعالى في رواية محمد بن الحسن "فَيَهْدِيهِمْ أَقْتَدَهُ"⁶¹ بِكَسْرِ الْهَاءِ، وَهِيَ قِرَاءَةُ بَنِ عَامِرٍ فِي رِوَايَةِ ابْنِ ذَكْوَانَ وَقَدْ احْتَجَّ أَبُو عَلِيٍّ الْفَارِسِيُّ بِهَذِهِ الْقِرَاءَةِ بِأَنَّهَا كِتَابَةٌ عَنْ مَصْدَرٍ، كَأَنَّهُ قَالَ "إِقْتَدَهُ إِقْتِدَاءً" ثُمَّ كُنِيَ عَنِ الْإِقْتِدَاءِ بِكَسْرِ الْهَاءِ، وَهَذِهِ حَجَّةٌ جَيِّدَةٌ لَهُ، لِأَنَّهُ إِذَا أزالها عن هاء السكت صارت بمنزلة الكنانات وجاز كسرهما.

- ١٢- وقال أبو نهير الدوسي سمعت أبا حنيفة قرأ "مَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَعْمَى فَعَلَيْهَا"⁶²
- ١٣- وَقَرَأَ فِي رِوَايَةِ مُحَمَّدٍ "لَا تَتَفَعُّ نَفْسًا"⁶³ بِالتَّاءِ، وَرُوِيَ عَنْهُ "نَفْسٌ" بِالرَّفْعِ، قَالَ أَبُو الْفَضْلِ: وَهُوَ ضَعِيفٌ. [43/أ]

- ١٤- وَقَرَأَ فِي رِوَايَةِ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ "قَلَهُ عَشْرٌ" مُنُونٌ أُمَّثَالُهَا"⁶⁴ رَفَعٌ، جَعَلَ اللَّامَ مِنْ صِفَةِ الْعَشْرِ، وَبِهِ قُرِئَتْ مِنْ طَرِيقِ يَعْقُوبِ الْحَضْرَمِيِّ وَغَيْرِهِ.

سورة الأعراف

⁵⁵(وَأُولُوا الْعِلْمِ قِيَمًا بِالْقِسْطِ) (سورة آل عمران، 18/3)
⁵⁶(دَيْبًا قِيَمًا مِلَّةً إِزَاهِيمَ حَنِيفًا) (سورة الأنعام، 161/6)
⁵⁷(وَلِلَّهِ مِيزَاتُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ) (سورة آل عمران، 180/3)
⁵⁸سورة النساء، 73/4
⁵⁹(إِنَّ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أُنثًا) (سورة النساء، 117/4)
⁶⁰في هامش: سورة المائدة والأنعام
⁶¹(فَيَهْدِيَهُمْ أَقْتَدَهُ) (سورة الأنعام، 90/6)
⁶²(فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَعْمَى فَعَلَيْهَا) (سورة الأنعام، 104/6)
⁶³(لَا يَتَفَعُّ نَفْسًا إِيمَانُهَا) (سورة الأنعام، 158/6)
⁶⁴(مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرٌ أَمْثَالِهَا) (سورة الأنعام، 160/6)

١٥- وقرأ في رواية محمد "معايش"⁶⁵ بالهمزة والمدّ وهي قراءة الأعرج ونافع في رواية خارجة عنه، وقال المازني: الهمز خطأ، لأنّ الأصل من "العيش"؛ ومن همز "معايش" فعلى اللفظ مثل "رسائل".

١٦- وقرأ "مسنّى السوء"⁶⁶ بسكون الباء وقد روي عن سليم.

سورة الأنفال والتوبة

١٧- وقرأ في رواية محمد بن الحسن "وليجنوا فيكم غلظة"⁶⁷ بضمّ الغين وهي قراءة المفضل عن عاصم؛ روي عن أبي عمرو بن العلاء، قال: يقال غلظة وغلظة وغلظة.

سورة يونس

١٨- وقرأ في رواية محمد "وأخز دعواهم أنّ الحمد لله ربّ العالمين"⁶⁸ بفتح النون وتشديدها ونصب الدال، ويروى عن يعقوب الحضرمي في رواية المنهال ابن شاذان.

١٩- وقرأ أيضا "قال يوم ننجيك بأبدانك لتكون لمن خلقت آية"⁶⁹ بالخاء والقاف وفتح اللام؛ وقرئ "تنجيك" وهي قراءة البيهقي وغيره.

سورة يوسف

٢٠- وقرأ أبو حنيفة في رواية محمد "ما لك لا تأمنا"⁷⁰ بالإدغام [44/ب] من غير إشمام وهكذا قرأت من طريق أبي عون الواسطي عن الحلواني عن قالون عن نافع وهي قراءة أبي جعفر يزيد بن القعقاع وأبي عبيد القاسم بن سالم، قال أبو الفضل: الإدغام وتزك الإشمام هو القياس لأنّ سؤل ما يدغم أن يكون ساكنا. وقال أبو عبيد: لا بدّ من الإشمام وهذا مردود عند النحويين.

٢١- وقال أبو يوسف: قال لي أبو حنيفة كيف يقرأ "لا يأتيكما طعام تزرّقانه"⁷¹ قلت "تزرّقانه" بكسر النون؛ قال لا إنّما هو "تزرّقانه" بضمّ النون، قال أبو الفضل: وما علمت له من قراءته متابعا.

٢٢- وقرأ بإسناد محمد "قد شغفها"⁷² بالعين وهي قراءة أبي رجاء وابن محيصن والشعبي وقتادة وهذا كما يقال فلان مشغوف بذلك أي قد ولع به.

٢٣- وقرأ "تفتّ صواع الملك"⁷³ بالعين وبه قرأ أبو رجاء وقد روي أيضا عن أبي الأشهب "صواع و صواع" بالكسر والفتح، وإلى

⁶⁵(وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ) (سورة الأعراف، 10/7)

⁶⁶(وَمَا مَسَّنِي السُّوءُ) (سورة الأعراف، 188/7)

⁶⁷(وَلِيَجْنُوا فِيكُمْ غُلْظَةً) (سورة التوبة، 123/9)

⁶⁸(وَأَخْرَجُوا دَعْوَاهُمْ أَنَّ الْحَمْدَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) (سورة يونس، 10/10)

⁶⁹(قَالِيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِأَبْدَانِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلَقَ آيَةً) (سورة يونس، 92/10)

⁷⁰سورة يوسف، 11/12

⁷¹(قَالَ لَا يَأْتِيكُمَا طَعَامٌ تُزْرَقَانِهِ) (سورة يوسف، 37/12)

⁷²(قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا) (سورة يوسف، 30/12)

⁷³(قَالُوا نَفَقْتُمْ صُوعًا الْمَلِكِ) (سورة يوسف، 72/12)

سورة بني إسرائيل

٢٤- قرأ في رواية محمد "يَوْمَ يَدْعُوا كُلُّ أُنَاسٍ بِإِمامِهِمْ"⁷⁴ بالياء وهي قراءة مجاهد والحسن البصري في حكاية ابن مجاهد عنه "يَوْمَ يُدْعَى" بضم الياء وفتح العين، "كُلُّ" رفع على تأويل الجمع،

إلى سورة طه

٢٥- قرأ [أ/44] أبو حنيفة في رواية محمد "طَهْ مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ"⁷⁵ بفتح الطاء وسكون الهاء، وهي قراءة عكرمة وقال عبد الله بن خالويه وقرأ الحسن بسكون الهاء وفسره يا رجل، وقال أبو إسحق الزجاج من قراءة "طَه" فالأصل عنده طاء فأبدلت من الهمزة هاء كما يقال "إِيَّاكَ" و"هِيَئَاكَ" و"هَرَقْتَ الْمَاءَ وَأَرْقَيْتَهُ".

٢٦- وقال أبو زهير: صليئت خلف أبي حنيفة رحمه الله تعالى فقرأ "تَحِيلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ"⁷⁶ وَمَا عَلِمْتُ لَهُ مُتَابِعًا.

٢٧- وقرأ "زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا"⁷⁷ بفتح الهاء وبه قال أبو الحاتم السجستاني، قرأ طلحة وعيسى بن عمر وهي قراءة يعقوب الحضرمي.

٢٨- وقال أبو زهير: سمعت أبا حنيفة يقرأ "فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَقْضِيَ إِلَيْكَ أَمْرَهُ" بالنون وفتح الياء على التعظيم "وَحْيَهُ" بفتح الياء، وبه قرأ يعقوب وبكر بن حبيب وعاصم الجحدي.

سورة الحج

٢٩- قرأ أبو حنيفة في رواية محمد "الْبُنْيَيْنَ لَكُمْ وَنُقُورًا"⁷⁹ بفتح الزاء، وبه قرأت من طريق المفصل عن عاصم؛

٣٠- وزاد "ثُمَّ نُحْرِجُكُمْ"⁸⁰ نصبا، فمن نصب فعلى إضمار "أَنْ"، قال أبو حاتم: النَّصْبُ عَلَى الْعَطْفِ،

والى

سورة الفرقان

٣١- قرأ [ب/45] أبو حنيفة رحم الله تعالى في رواية محمد "وَيُخَلِّدُ فِيهِ مَهَانًا"⁸¹ بضم الياء وفتح اللام وضمّ الذال، قطعه من الأول وجعله ابتداء، وهكذا روى هارون -راوى عاصم- عن أبي عمرو وعن عاصم،⁸² وبه قرأت على الكسائي عن أبي بكر عن عاصم، والى

⁷⁴(يَوْمَ يَدْعُوا كُلُّ أُنَاسٍ بِإِمامِهِمْ) (سورة الإسراء، 71/17)

⁷⁵(طَه) (سورة طه، 2-1/20)

⁷⁶(يَحْيِلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهُا تَسْعَى) (سورة طه، 66/20)

⁷⁷(زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا) (سورة طه، 131/20)

⁷⁸(فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَى إِلَيْكَ وَحْيُهُ) (سورة طه، 114/20)

⁷⁹(الْبُنْيَيْنَ لَكُمْ وَنُقُورًا فِي الْأَرْحَامِ) (سورة الحج، 5/22)

⁸⁰(ثُمَّ نُحْرِجُكُمْ طِفْلًا) (سورة الحج، 5/22)

⁸¹(وَيُخَلِّدُ فِيهِ مَهَانًا) (سورة الفرقان، 69/25)

⁸² في هامش: وهكذا روي عن أبي عمرو

سورة الأحزاب

٣٢- قرأ أبو حنيفة رحم الله تعالى بإسناد محمد "وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ"⁸³ برفع الباء وهي قراءة الحسن ابن علي وأنس بن مالك رضي الله تعالى عنهم فيما ذكر ابن مجاهد في جامعه، وبه قرأ الحسن قطعه من الأول وجعله ابتداء أي يَتُوبُ اللَّهُ تَعَالَى عليهم بكل حال.

٣٣- وقرأ "بِمَا أَنْتَبِهْنَ كُلَّهُنَّ"⁸⁴ مقصورة الهمزة، قال أبو الفضل: فما علمت له في قراءته متابعا، وإلى

سورة يس

٣٤- قرأ أبو حنيفة رحم الله تعالى في رواية محمد "فَأَعْشَيْنَاهُمْ"⁸⁵ بالعين غير معجمة وهي قراءة عبد الله بن عباس رضي الله تعالى عنهما فيما رواه شهر بن حوشب عنه، وكذلك قرأها يزيد بن المهلب؛ وإلى

سورة المؤمن

٣٥- قرأ أبو حنيفة رحمه الله تعالى برواية محمد "أُولَئِكَ يُدْخَلُونَ الْجَنَّةَ"⁸⁶ بضم الباء وفتح الخاء، وهي قراءة [45/أ] ابن كثير وأبي عمرو وأبي بكر وهكذا رواه أبو زهير عن أبي حنيفة مثل ما رواه محمد؛ وإلى

سورة الزخرف

٣٦- قرأ أبو حنيفة رحم الله تعالى بإسناد محمد "وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ"⁸⁷ بالتاء؛ وهكذا روى إبراهيم بن اليزيدي عن أبيه عن أبي عمرو؛ وإلى

سورة الجن

٣٧- قرأ أبو حنيفة بإسناد محمد "فَأَسْقَيْنَاهُمْ مَاءً غَدَقًا"⁸⁸ بكسر الدال، وقد رواها عمرو بن خالد عن عاصم كمثل.

سورة الفيل

٣٨- قرأ أبو حنيفة بإسناد محمد "طَيْرًا أَبَابِيلَ يَزْمِيهِمْ"⁸⁹ بالياء، وروى عمرو بن شيبه قال ذكر لنا أن أبا حنيفة قرأ "يَزْمِيهِمْ" بالياء، وتأويله إن الله تعالى يرميهم، جعل العمل إلى الله تعالى؛ وعن أبي زهير قال: صليت خلف أبي حنيفة رحم الله تعالى فقرأ "طَيْرًا أَبَابِيلَ يَزْمِيهِمْ" بالياء. قال أبو الفضل وهي قراءة يحيى بن يعمر رواه عبد المؤمن عنه وقال يرميهم الذي أرسل إليهم؛ وإلى

سورة الفلق

⁸³ (ويَتُوبُ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ) (سورة الأحزاب، 73/33)

⁸⁴ (وَيَرْضَوْنَ بِمَا أَنْتَبِهْنَ كُلَّهُنَّ) (سورة الأحزاب، 51/33)

⁸⁵ (فَأَعْشَيْنَاهُمْ فِيهِمْ لَا يَبْصُرُونَ) (سورة يس، 9/36)

⁸⁶ (فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ) (سورة المؤمن، 40/40)

⁸⁷ (وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ) (سورة الزخرف، 86/43)

⁸⁸ (لَأَسْقَيْنَاهُمْ مَاءً غَدَقًا) (سورة الجن، 16/72)

⁸⁹ (وَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ، تَزْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ) (سورة الفيل، 4-3/105)

٣٩- قرأ أبو حنيفة رحم الله بإسناد محمد "مَنْ شَرَّ مَا خَلَقَ"⁹⁰ وهي قراءة عمرو بن فائد وموسى الأسواري.

٤٠- في غير هذه النسخة "وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ" [46/أ] بالرفع "رَبِّهِ"⁹¹ بالنصب على معنى سأل ودعى؛

٤١- وروى ابن فاجر عن محمد "إِنْعَثُ لَنَا مَلِكًا يُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ"⁹² بالياء وضَمَّ اللَّامَ، وهي قراءة ابن عباس رضي الله عنه.

٤٢- "إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ"⁹³ بالنصب على معنى يعلم الله تعالى؛ "فَخَشِينَا أَنْ يُرْهَقَهُمَا"⁹⁴ يعني فَعَلِمْنَا.

٤٣- "مَالِكِ النَّاسِ"⁹⁵ بالألف، وهي قراءة عمر بن الخطاب رضي الله عنه وأبي البرهسّم والحسن والزهيرى [تمت]

قلت: وأورد أيضا قراءة أبي حنيفة والشافعي الإمام البارغ المقرئ أبو القاسم يوسف بن علي بن جُبارة الهذلي البسكري في كتابه المعروف بـ"الكامل في القراءات" وقد ضمن هذا الكتاب خمسين قراءة بألفين ومائتين وسبعين طريقا، وقال: "زَيَّنْتُ الْكِتَابَ بِقِرَاءَةِ إِمَامِي الدُّنْيَا أَبِي حَنِيفَةَ وَالشَّافِعِي رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُمَا"؛ وقال رحمه الله: "خَرَجْتُ مِنْ بَسْكَرَةَ وَهِيَ وَسْطُ الْمَغْرِبِ حَتَّى وَصَلْتُ إِلَى أُوشَ وَهِيَ وَسْطُ الْمَشْرِقِ مَعَ مَا زَرْتُ وَدَخَلْتُ مِنَ الْبِلْدَانِ يَمِينًا وَشِمَالًا وَسَهْلًا وَجِبَالًا وَلَمْ أَسْتَكْفِ أَنْ أَقْرَأَ عَلَى أَحَدٍ صَغِيرٍ أَوْ كَبِيرٍ، نَكَرَ أَوْ أَنْتَبَسَ مِنْهُمْ ثَلَاثًا وَأَرْبَعِينَ سَنَةً فِي السَّفَرِ مَعَ الْجُوعِ وَالْفَقْرِ لَيْلًا وَنَهَارًا، فَأَقْلَمَ مَا قَرَأْتُ فِي بَلَدٍ عَلَى خَمْسَةِ أَوْ عَلَى سِتَّةِ [46/أ] بَلْ عَلَى عَشْرِينَ أَوْ أَكْثَرَ مَعَ جَمْعِهِمْ لِي فِي كُلِّ خْتَمِ رَوَايَاتٍ وَطَرَفًا حَتَّى جَمَعْتُ هَذَا الْكِتَابَ".

وكان [البسكري] ضريرا رحم، أملاً هذا الكتاب عن حفظه، وقد أجازني⁹⁶ هذا الكتاب الإمام الحافظ صدر الحفاظ أبو العلاء الحسن بن أحمد بن الحسن العطار الهمداني بها، قال [الهمداني]: قرأت هذا الكتاب من أوله إلى آخره على المقرئ أبي العزّ الواسطي، قال [الواسطي]: قرأته على مصيّفه البسكري، هذا حين دخل بغداد رحم الله تعالى.

ولقد هممتُ أن أروي أيضا قراءة أبي حنيفة من هذه الرواية إلا أنني تركتها خشية التويل، واقتنعتُ بهذه الرواية رحمنا الله تعالى معهم.

قال كاتبه: كتبتُ هذه النسخة من نسخة أول ورقة منها وقابلتها بتلك النسخة بنفسى

⁹⁰(مَنْ شَرَّ مَا خَلَقَ) (سورة الفلق، 2/113)

⁹¹(وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبَّهُ بِكَلِمَاتٍ) (سورة البقرة، 124/2)

⁹²(وَإِذْ قَالُوا لِنَبِيِّ لَهُمْ إِنْعَثْ لَنَا مَلِكًا نَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ) (سورة البقرة، 246/2)

⁹³(إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ) (سورة الفاطر، 28/35)

⁹⁴سورة الكهف، 80/18

⁹⁵(مَالِكِ النَّاسِ) (سورة الناس، 2/114)

⁹⁶في هامش: أجاز لي

.b Diyarbakır Nüshası

[54/ب] إختيارات من قراءات أبو حنيفة رحمة الله عليه

قَالَ أَبُو الْفَضْلِ الْخَزَاعِي حَدَّثَنِي أَبُو الْحُسَيْنِ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ هَارُونَ قَالَ حَدَّثَنِي أَبُو جَعْفَرِ مُحَمَّدِ بْنِ جَمَادِ بْنِ مَاهَانَ كِدْبَاغَ عَنْ أَبِي جَعْفَرِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ فَاخِرٍ قَالَ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الْفَقِيهِ رَحِمَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ قَالَ: صَلَّى بِنَا أَبُو حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ فَقَرَأَ حُرُوفًا إِيخْتَارَهَا لِنَفْسِهِ عَنِ الْحُرُوفِ الَّذِي قَرَأَ بِهِنَ الصَّحَابَةُ وَالتَّابِعُونَ رَحِمَهُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ.

وروى عن أبي حنيفة القراءة محمد بن الحسن الفقيه وأبو يوسف القاضي وعبد الرحمن بن معن الدوسي وأبو عبد الرحمن المدني المكي وغيرهم.

فاتحة الكتاب

1- "مَلَكٌ" بفتح اللام والكاف فعلا ماضيا، "يَوْمَ الدِّينِ" بالنصب، طريق محمد بن الحسن الفقيه.

سورة البقرة

2- "قِيلَ" وبابه بالإشمام. 3- "وَإِذَا لَاقُوا الذِّينَ" بالألف على فاعلوا، وهي قراءة محمد بن السميغ.
4- "إِنَّ التَّوَابِعَ" بوزن فواعل، "تَشَابَهُ عَلَيْنَا" بالتاء وتشديد الشين وضم الهاء. 5- "وَنَقَاتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ" يرفع اللام. 6- "الَّذِي أَوْتَمَنَ" بإشمام الهمزة.

سورة آل عمران

7- [54/أ] "قِيَمًا" بغير ألف وتشديد الياء، وهي قراءة علقمة. 8- "مَلءٌ" بالهمزة "الرُّضَى" بغير همز، كقراءة ورش. 9- "وَلِلَّهِ مَرَاتُ السَّمَاوَاتِ" بكسر الراء يعنى كسرة الإمالة. 10- "لَلْيَبِيتُ لِلنَّاسِ وَلَا يَكْتُمُونَهُ"⁹⁷ بالياء فيهما.

سورة النساء

11- "كَأَن لَّمْ تَكُنْ" بالتاء. 12- "إِلَّا أَنْتَا" بضم الهمزة والنون.

سورة الأنعام

13- "قَبِيْهِدِيْهِمْ أَقْتَدِيْهِ" كقراءة ابن عامر. 14- "وَمَنْ أَعْمِيَ فَعَلِيْهَا" بإثبات الهمزة وضمه، في الحرفين وكسر الميم فيهما وفتح الياء. 15- "لَا تَنْفَعُ" بالتاء "نَفْسٌ" بالرفع "إِيْمَانُهَا" بنصب النون، وهي قراءة ابن سيرين وابن عمر. 16- "عَشْرٌ" منون "أَمْثَالُهَا" رفع، كقراءة يعقوب، جعل الأمثال من صفة العشرة.

[سورة الأعراف]

17- "وَمَعَانِشٌ" بالمد والهمزة، كقراءة خارجة والأعرج. 18- "وَمَا مَسَّنَى السُّوءِ" [يسكون] الياء.

⁹⁷ (لَلْيَبِيتُ لِلنَّاسِ وَلَا يَكْتُمُونَهُ) (آل عمران، 187/3)

[سورة] التوبة

19- "غَلْظَةُ" بفتح الغين، وهي قراءة المفضل عن عاصم.

[سورة] يونس

20- "أَنَّ الْحَمْدَ لِلَّهِ" بفتح النون وتشديده، ونصب الدال كقراءة المنهال عن يعقوب. 21- "فاليوم نُحْيِيكَ" بالحاء وتشديده، "أبدانك" على الجمع، "لتكون لمن خَلَقَكَ آية" بالقاف وفتح اللام، وهي قراءة أبي بن كعب.

[سورة] يوسف

22- "لَا تَأْتِمَنَّ" بالإشمام. 23- "ترزقائه" بضم النون والهاء، برواية الشذاء عن أحمد بن حمدان عن أبي جماد عن أحمد بن يزيد عن عبد الله بن صالح قال سمعت أبا يوسف صاحب أبي حنيفة قال: قال أبو حنيفة أنتم تلحنون في كتاب الله؛ قال: قلت وما هو؟ قال كيف نقرأ طعام ترزقائه؟ قلت ترزقائه بكسر النون والهاء، قال إنما ترزقائه بضم النون [55/ب] والهاء. 24- "قد شَعَفَهَا" بالعين غير معجمة.

[سورة] بني إسرائيل

25- "يوم يدعوا" بالياء.

[سورة] الكهف

26- "كبرت كلمة" ⁹⁸بالرفع، رواه الشذاء

[سورة] مريم

27- روى الخزازي عن المبارك عن أبي حنيفة "أضاعوا الصلوات" ⁹⁹على الجمع.

[سورة] طه

28- "طه" بفتح الطاء وسكون الهاء. 29- روى الشذاء عنه "تخيل" بالنون وفتحها وكسر الخاء. 30- وروى الشذاء "المالك الحق" بالألف، ورواه المطوعي كذلك. 31- وروى الشذاء "من قبل أن نقضي إليك وحيه" كيعقوب. 32- وروى مطوعي "زهرة" بفتح الهاء.

[سورة] الحج

33- روى محمد بن الحسن الفقيه رحمة الله عليه "وَتَقَرَّرَ فِي الْأَرْحَامِ" بنصب الراء.

[سورة] النور

34- قرأ أبو ¹⁰⁰حنيفة "اللَّهُ نَوَّرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" ¹⁰¹بفتح الواو وتشديدها.

⁹⁸(كَبُرَتْ كَلِمَةً) (الكهف، 5/18)
⁹⁹(أضَاعُوا الصَّلَاةَ) (مريم، 59/19)
¹⁰⁰في الأصل: أبي

[سورة] الفرقان

35- "وَيُخَلِّدُ" [55/أ] بضم الياء وفتح اللام وسكون الدال.

[سورة] الأحزاب

36- "بِمَا أَتَيْتَهُنَّ كَلِهْنَ" بقصر الهمزة. 37- "يَتُوبُ اللَّهُ" برفع الياء.

[سورة] فاطر

38- روى الخزاعي عن أبي حفص المقرئ الطبري عن أبي حنيفة "إنما يخشى الله" برفع الهاء "من عباده العلماء" والدليل "فخشينا أن يرهقهما" أي علمنا.

[سورة] يس

39- "فَأَعْتَبْنَا هُمْ" بالعين غير معجمة.

[سورة] المؤمن

40- روى الشذاء "يُدْخَلُونَ" بضم الياء وفتح الخاء.

[سورة] الزخرف

41- "ولا تملك الذين يدعون من دونه" بالتاء، كقراءة علي ابن أبي طالب كرم الله وجهه.

[سورة] والذاريات

42- "وفي السماء أَرْزُقُكُمْ" ¹⁰² بالألف على الجمع.

[سورة] والطور

43- "وَوَقَّيْنَا" ¹⁰³ بتشديد القاف وروى الخزاعي بالتخفيف.

[سورة] التحريم

44- "عَرَّفَ" ¹⁰⁴ بتشديد الراء، وروى الشذاء بالتخفيف.

[سورة] الجن

45- "ماء غدقاً" بكسر الدال.

[سورة] الفيل

46- روى محمد بن الحسن "يُرْمِيهِمْ بحجارة" بالياء ورواه المطوعي كذلك بالياء، ونص أبو حنيفة رحمة الله عليه على الياء، وقال أبو زهير: صليت خلف أبو حنيفة رحمة الله عليه فقرأ "أبَابِيلَ يرميهم" وهي

→ →

¹⁰¹ (الله نور السموات والأرض) (سورة النور، 35/24)

¹⁰² (وفي السماء رزقكم) (الذاريات، 22/51)

¹⁰³ (ووقنا عذاب السنوم) (الطور، 27/52)

¹⁰⁴ (عرّف بغضنه وأعرض عن بغضن) (سورة التحريم، 3/66)

قراءة يحيى بن يعمر .

[سورة] الفلق

47- "مِنْ شَرِّ مَا [ب/56] خَلَقَ" منونا وبه قرأ عمر بن فايد وموسى الأسواني .

وقال أبو الفضل الخزاعي رحمة الله: وجملة الحروف التي إختارها أبو حنيفة رحمة الله فيما علمت إحدى وخمسون حرفاً. وقال أبو نعيم: ولد أبو حنيفة سنة ثمانين وتوفي سنة خمسين ومائة وعاش سبعين سنة، وعن محمد بن عيسى الطباع قال أخبرني أبو يوسف قال: ختم أبو حنيفة رحمة الله عليه القرآن في شهر رمضان إحدى وستين ختماً، ختم بالليل وختم بالنهار وختم في التراويح، اللهم ارزقني القرآن بفضلك تمت .

SONUÇ

Çalışma neticesinde ulaştığımız sonuçları şu şekilde belirtmemiz mümkündür:

1. Ebû Hanîfe'nin kıraatlerine dair elimizdeki risale, sanıldığı gibi Ebü'l-Alâ el-Hemedânî'ye değil; aksine kendisinden yüz elli yılı aşkın bir süre önce vefat etmiş olan Ebü'l-Fazl el-Huzâî'ye aittir. Esasında Hemedânî'ye ait böyle bir eser de bulunmamaktadır.
2. Ebû Hanîfe'nin İmam Âsım kıraatini okuduğuna dair genel kabul, onun adıyla yan yana gelen diğer bazı kıraatlere karşı belli bir refleks oluşturduğu muhakkaktır. Bu sebeple Huzâî'nin Ebû Hanîfe kıraatlerine dair yuvarıdaki seçkisinin kendi dönemi ve sonrasında tepkilere neden olduğu ve hatta müellifin bu sebeple itibarsızlaştırılmaya çalışıldığı bir vakıadır.
3. Ebû Hanîfe'nin kıraatlerine dair yaklaşım biçimleri ondan nakledildiği ifade edilen kıraatlerin kendisine nispeti konusunda kesin bir hüküm vermeyi zorlaştırmaktaysa da bu rivayetler kaynaklarda belli bir gündem oluşturmaktadır. Esasında dönemin kıraat skalası dikkate alındığında İmam-ı Azam'ın sadece Âsım kıraatıyla kayıtlımasının tekellüf olması da ihtimal dâhilindedir.

Kaynaklar

- » Altıkulaç, Tayyar, "Ebü'l-Alâ el-Hemedânî", *DİA*, X, 286-287.
- » _____, "Hüzeli", *DİA*, XIX, 69-70.
- » Bağdâdî, Hatîb, *Tarîhu medîneti's-selâm*, thk. Beşâr Avvâd, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2001.
- » Birişik, Abdülhamit, "Kıraat", *DİA*, XXV, 426-433.
- » Biskrî, Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ali el-Hüzeli, *el-Kâmil fi'l-kirâât ve'l-erbe'ine'z-zâidete aleyhâ*, thk. Cemal b. es-Seyyid, Müessesetü Semâ, 1. bs. yy. 2007.
- » Damra, Tefîk İbrahim, *en-Nüketü'l-Hatife fi kirâeti'l-İmâm Ebî Hanîfe -min rivâyeti'l-Hasan b. Zeyyâd el-Lü'lü min tariki kitâbi'l-kâmil-*, el-Mektebetü'l-Vataniyye, Ammân 2014.
- » Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, thk. Şerafettin Yaltkaya, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1941.

- » Halebî, Burhaneddin, *el-Keşfü'l-hasîs*, thk. Subhî es-Sâmîrî, İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Bağdat 1984.
- » Hanay, Necattin, "Kitâbü Zelleti'l-Kârî li'l-İmâm Ebi'l-Yusr el-Bezdevî: Dirâse ve Tahkîk", *AÜİFD*, Ankara, 57:1 (2016), ss. 1-56.
- » Hindî, Abdülhafîz b. Muhammed Nûr b. Ömer, *el-İmâmü'l-Hüzelî ve menhecühû fî kitâbihi'l-kâmil fi'l-kırâati'l-hamsîn*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke 1429. <https://www.yazmalar.gov.tr>
- » Huzâî, Muhammed b. Ca'fer b. Abdî'l-Kerîm, *el-Müntehâ fi'l-kırâati'l-hamsete 'aşera*, thk. Muhammed Şefa'at Rabbânî, el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Medine 1995.
- » İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2002.
- » İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec, *el-Müntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.
- » İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Debbâ', Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- » _____, *Ġâyetetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, edtr. G. Bergstraesser, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2006.
- » İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbârî men zeheb*, thk. Abdülkâdir Arnavut, Mahmud Arnavut, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1989.
- » Kehhâle, Ömer Rıza *Mu'cemü'l-müellifin*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993.
- » Kevserî, Muhammed Zâhid, *el-İmtâ' bi sîreti'l-İmâmeyn el-Hasen b. Ziyâd ve sâhibuhu Muhammed b. Şucâ'*, nşr. el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Dâru's-Sa'âde, Kahire ty.
- » _____, *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fî tercümeti Ebî Hanîfete mine'l-ekâzîb*, nşr. el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Kahire 1990.
- » Muhaysin, Muhammed Sâlim, *Mu'cemü huffâzi'l-Kur'ân abre't-târih*, Dâru'l-Cil, Beyrut 1992.
- » Öge, Ali, "Ebu'l-Alâ el-Hemedânî ve Kırâ'atu Ebî Hanîfeti'n-Nüman isimli Risâlesi", *NEÜİFD*, Konya, 36 (2013), ss. 7-30.
- » Rifâî, Mustafa Sadık, *l'câzü'l-Kur'ân ve belâġatü'n-nebeviyye*, 9. bs. Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, Beyrut 1973.
- » Safedî, Salahuddîn Halîl b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut, Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2000.
- » Sehmî, Hamza b. Yûsuf b. İbrahim, *Târîhu Cürcân*, Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Usmâniyye, Haydarabâd 1950.
- » Suyûtî, *el-İtkân fi'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Merkezü'd-Dirasati'l-Kur'âniyye, Mücemmaü'l-Melik Fehd li-Tibâati'l-Mushafî's-Şerîf, Medine ty.
- » Tok, Fatih, *İmâm-ı A'zâm Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı*, Basilmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.
- » Yâfiî, Ebû Muhammed Affüddîn, *Mir'âtü'l-cinân ve ibretü'l-yakazân*, thk. Halîl el-Mansûr, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- » Zehebî, Şemsüddîn, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr ala't-tabakâti ve'l-a'sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç, İSAM Yay., İstanbul 1995.
- » _____, *el-İber fî haberi men ġaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed Zaġlûl, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1975.
- » _____, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Hüseyin el-Esed, Müessesetü'r-Risâle, 11. bs. Beyrut 1996.
- » _____, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûri, Dâru'l-Kitâb el-Arabî, Beyrut 1993.